

Az *és* és a *s* használatának magyartalanságához

1. Az irodalmi ízlést oly fontosnak tartó HORVÁTH JÁNOS (1878–1961) a „Nyugat” indulása utáni első években máig nevezetes cikket írt a folyóirat nyelvezetének bizonyos jellemzőiről (1911). Megállapításai voltaképpen saját, nyelvi köntösbe bújtatott irodalmi ízlésének egy tekintetben való és némileg körmönfont kifejtése. „Az irodalmi ízlés [...] nem szeszély, nem egyéni így- vagy úgy-tetszés, hanem történeti fejlődmény, kollektív tulajdon, mely ennél fogva sokáig ellene tud állni minden, vele ellenkező egyéni kezdeménynek, de a múlt készletéből is mindenkor ki tudja keresni, s eleven hagyományként tudja életben tartani a neki megfelelőt” — vallja, és mint írja, ennek az ízlésnek lenyomata „az irodalmi stíl” (1976/1980: 67). Mindemellett az sem elfelejtendő a „Nyugat” magyartalanságai kapcsán, hogy a magyarosság, illetőleg magyartalanság voltaképpen bizonyos társadalmi-politikai nézetekből kifejeződött stiláris kategória, amint ezt CZIGÁNY LÓRÁNT (1974) kimutatta.

A magyartalanságokat taglalva a szerző — többek között — kifogásolja a sok új elvont főnevet, a „neműgymondás viszketegség”-t, az idegen szavak használatát, és igyekszik feltárni „a stilisztikai keresettség” vonásait (HORVÁTH 1911: 64, 65). S „a nyelvérzéknek valami általánosabb romlottsága” között válogatva elsőként „az *és* kötőszóval való visszaélés”-t mutatja be: „Az *és* és *s* közötti különbséget nem tudom, érzi-e mindenki, de bizonyos, hogy megvan, ha a beszélt nyelvben nem is, az irodalmiban igen. [...] Mert az *és* oly beszéd-darabokat köt össze, melyek mondatbeli szerepe egyenmű és egyenrangú”, továbbá: „az *s* kötőszó helyén, mely nem párhuzamos, egyenrendű tagokat, hanem egy bizonyos haladó, szaporító sorozat tagjait köti össze s egy, az előzményekhez némi önállósággal csatlakozó új tagot vezet be. Az *és*: átjáró, mely a két part egymagasságú pontjait köti össze, az *s* szerepe inkább a csónakéhoz hasonlít, mely átvisz ugyan, de az áramlás irányában kissé tovább is halad. Az *és* helyett használhatom (hangtani okokból) rövidebb alakját; de ezt a maga helyén amaz nem helyettesítheti” (i. m. 66).

2.1. A különböző időben alkotó írók és költők nyelvhasználata a két kötőszó használatának tekintetében természetesen bizonyos mértékben összefügg(het) a kor magyar nyelvhasználati tulajdonságaival, e kijelentésnek némileg az mond el- lent, hogy mind az általános nemzeti nyelv kialakulása előtti, mind az utáni idők nyelvállapotáról a két kötőszó megterheltségének tekintetében kevés a fogódzó.

„Az 'és' jelentésű *s*-re a JókK.-tól vannak adataink: 10: [10] »frater Bernald-nak / ze[n]t fferencnek alazatosffaga« [...]. Ezek használati aránya, gyakorisága alapján a lexéma korai ómagyar keletkezése is feltehető (területi különbségekkel). [...] Felmerült annak a lehetősége is, hogy az *s* alak nem másodlagos, hanem megőrzött régiség. Ez esetben az *és* ősmagyarból eredő összetett szó lenne, melynek két eleme az *ē* mutató mondatszó és a nyomatékosító *s* szócska” — írja JUHÁSZ DEZSŐ (1991: 485–6). Még néhány más példa a JókK.-ból, amelyek mutatják a korabeli használatot: 5: [17] „hozahyvya zent ferencett / monda Attyamfya ferenc”; 6: [20] „Ha akarz tekelletef leny menel /arwldel mendenedett”; 6: [27]–7: [1] „Menyel /tekeledmeg azokot kiket hallottal”.

A területi használati különbségre a nyelvművelés is utal mondván, hogy a magyar nyelvterület keleti része gyakrabban használja a *s* kötőszót, a székelység körében jóval kedveltebb, mint másutt (TOMPA 1980: 569). A kései ómagyar korban „[az] *s* az *és* változata, annak funkciójában jelenik meg: JókK. 46: [13–4] »kÿ vagÿ te vram ÿften nagÿ bewlczefegj / nagÿ yo g [sic!] kegyelmeflegi«” (JUHÁSZ 1992: 780). A kései ómagyar kor leggyakoribb általános kötőszava a történeti nyelvtani leírás szerint az *és* (JUHÁSZ 1992: 814). KÁROLY SÁNDOR (1995: 785) a kései ómagyar kor szöveggrammatikájának kidolgozásában csupán egy *s* kötőszót jegyez — a Birk-kódexből — a vizsgálati szöveganyagból a ritkán előforduló kötőszók számadatai között; a kimondottan szöveggrammatikai munka sem említ semmit, ami a *s*-nek az *és*-től esetleg különböző szerepére utalna. Az *és* meglehetősen ritka előfordulását az is eredményezheti, hogy a régi magyar szöveganyagban „[a] magyar kötőszók általában ugyanazon latin kötőszóknak felelnek meg: $\emptyset \sim \emptyset$; *et(-que)* ~ *és*; *autem (vero)* ~ *kedég*”. KÁROLY SÁNDOR arra is rámutat, hogy számos kódex *és*-telen: MargitL., KazK., GuarÿK., NagyszK., SándK. és a zsol-tárkódexek, és hogy a világi líra műfajában szövegmondat kapcsolására való *és* kötőszó nem adatolható (1995: 771, 775). Azok a szövegemlékek, amelyek feltételezhetően közelebb állnak az élőbeszédhez, többször tartalmaznak *s* kötőszót. Ez magyarázza az említett Birk-kódex több adatúságát és az ApMélt. számosabb *s* kötőszavának meglétét is (vö. PAPP 1995: 722). A DebrK.-ben az egyszerű kapcsolatos viszony jelölésére leggyakoribb a *s* kötőszó, ez a jelölések 51%-a, a \emptyset -kapcsolás 18%, az *és* 31%, amint FORGÁCS TAMÁS (1985: 31) megállapította.

Jól mutatja az ApMélt. néhány helye azt, hogy a feltehetően élőnyelvi fordulatok az *és* rövidüléssel létrejött alakját tartalmazzák: „Kérdezkedkÿk Baruk pphefetaes [...] ez vÿlagnak zeretoÿröl *s* ugh mond” (4: [2v]); „zol oÿs erröl *s* ugh mond” (15: [8r]); „smÿreh tagadod megh” (19: [10r]); „*s* ugh mond” (22: [11v]); „*s* nemdeh lucifer feyedelmek valae az angÿaloknak: snam karhozek” (38: [19v]); „*s* nem hallottade en töllem hoÿh az elsok vtolsok leznek es az vtolsok elsok” (38: [19v]); „*S* mÿg nagyobb zereded anneual közselben vaÿh o hozzáÿah” (43: [22r]). Az élőbeszédben az *úgymond* idéző ige gyakori használata eredményezhette az előtte lévő (mellérendelt) mondatrészekhez *s*-sel való

kötését. Az *ügymond* gyakorisága szófajváltást is indít meg és részben eredményez már a kódexek korában és a jelenben is (vö. BÜKY 2000, DÖMÖTÖR 2008), a *s*-sel való kapcsolása ezzel együtt mutatja az előbeszédjellegét.

Annak az irodalmi és nyelvi ízlésnek, annak a (stílus)fölfogásnak, amelyet HORVÁTH JÁNOS képvisel, kialakulási idejével nagyjából egyidejű az a nyelvi anyag és az a nyelvtani, stilisztikai fölfogás is, amelyre az ÉrtSz. és a MMNyR. épül. Így ez a szótár alkalmas annak bemutatására, mi az akkori vélemény e tekintetben. Az ÉrtSz. *s* szócikkében ez olvasható: „B. (Mondatok kapcsolására; előtte a vesszőt kitesszük.) (Ha a kapcsolt mondat az előzőhöz képest többé-kevésbé új, önálló tartalmú, akkor az irodalmi nyelvben inkább *s* van, mint *és*.)”; az ÉrtSz. *és* szócikke ugyancsak megemlíti ezt. Egyébként a leírásokban az A. 1–6. és a B. 1–7. pontok — a *s* használatáról tizenegy egység van — jórészt megegyeznek, a különbségek némi elnagyoltsággal szólva abból erednek, hogy a szótár értelmezései az *és* és a *s* tekintetében voltaképpen a használati helyeket, módozatokat igyekeznek általánosítani, vagyis pragmatikaiak. Ezt jól bizonyítja a *s* szócikkében a 11. pont: „(Elbeszélés közben, folytatást, kiegészítést sürgető kérdés bevezető szavaként.) *Mikor hazamentem, láttam, hogy az ajtó nyitva van... ~ aztán?*” — ez a használati helyzet jellegzetesen pragmatikai. Az efféle elemeket, közöttük az *és*-t is, szokás pragmatikai kötőelemeknek hívni, lásd pl. „Az ilyen típusú pragmatikai kötőelem interpretációját [...] a következő terminusokkal jellemezhetjük: HOZÁADÁS, FOLYTATÓLAGOSSÁG” (VAN DIJK 1977/1982: 86); a szerző további kategóriái: TILTAKOZÁS, MEGERŐSÍTÉS, KONKLÚZIÓ és így tovább. (Az alább említendő írói szótárak lényegében az ÉrtSz.-hoz hasonló megoldású és fölfogású szócikkeket tartalmaznak.) Az irodalmi (vagyis szépirodalmi) használatban akár versről, akár szépprózáról van szó, számos szintaktikai használati megoldás különbözik vagy különbözhet az élőnyelvitől. A MMNyR. a következőt mondja: „*s*. Az *és* változata. Jelentése és használata (szórendi helye) általában emezével egyezik [...]. A nyelvtani hagyomány jelentésbeli különbséget is nyilvántart közöttük: ha a második tagmondat az előzőhöz képest többé-kevésbé új, önálló tartalmú, akkor az irodalmi nyelvben inkább az *s* használatos; vö. *Fecerunt magnum áldomás s Buda / Filoxerátlan hegyei lihegtek* (Ady: Kétféle velszi bárdok; ÖV. II, 149). Az *és* helyetti *s* használatának azonban nem szükségképpen jelentésbeli, hanem egyszerűen csak jóhangzásbeli, ritmikai, verstani stb. oka is lehet. Az *s* a szót másra terelő vagy elkülönülő stb. új mondatot is bevezethet: *Még állni látszék az idő, / Bár a szekér szaladt, / S a kis szobába toppanék* (Petőfi: Füstbe ment terv; ÖM. I, 77)” (FARKAS 1962: 412). — A TESz. „*és* (~ *s*) alakváltozat”-ról ír, példái között van *el* is, *l* is.

A nyelvművelő irodalom mindezekhez hasonlóan vélekedik a kérdésről, így P. BALÁZS JÁNOS: „szavakat és mondatrészeket általában *és*-sel, mondatokat általában *s* kötőszóval kapcsolunk, hacsak a jóhangzás nem kényszerít az ellenkezőjére” (1971: 198); ugyanígy TOMPA JÓZSEF: „Az irodalmi stílus általában szíveseb-

ben él mondatkapcsolásra *s*-sel, mondatrészek közt pedig *és*-sel. A *s* amellet az utólagos hozzátoldás árnyalatát is kifejezi, bár ez sem általános (*S* mindjárt ki is fizette!). Az *és* viszont föloldja az esetleges mássalhangzó-torlódást; kivált az előző szövegi *s* után jobb hangzású (*Áss, és megkapod érte a béred!*)” (1980: 569) — ez utóbbi megjegyzés nyilvánvaló, ám csak akkor, ha írásbeli nyelvi tevékenységre gondol a szerző, az efféle szóbeli helyzet (**Áss, s megkapod...*) aligha fordul(t) elő.

A 19. századra visszatekintve tudhatni, már SIMONYI ZSIGMOND megállapította e kötőszóról: „Használata nem különbözik az *és*-étől *s* legföllebb azt tarthatjuk czélszerűnek, hogy szónoki munkákban *s* költeményekben, melyek elmondásra, szavalásra, énekre szánvák, ne alkalmazzuk *s* után *és* *s* előtt, mert akkor a hallgatóra nézve a kötőszó tökéletesen elvész” (1881: 6). Az a hangtani ok, amelyre HORVÁTH JÁNOS utal, nyilvánvaló: a *s*, *sz*, *z* és *zs* szibilánssal kezdődő vagy végződő szavak előtt nincs *s* kötőszó, *s* nyilvánvaló, hogy más beszédhangok előtt *és* után használatos-e. Az ÉrtSz. példái között több ezért is kétséges: *ez s az; itt s itt; itt s ott* stb., több idézet pedig ritmikai okok miatt (ugyanis költeményekből valók).

Az írói szótárakban a használat adatai az alábbiak.

A Balassi-szótár 165 *és*-ről tud, ugyanakkor 602 *s*-et írt le a nagy költő verseiben és a „Szép magyar komédia”-ban. A 602 *s* kötőszó halmozott gyakorisága 3849, az *és*-é 11 857. A Balassi által használt szavak száma 4735, ezek 38 267 adatban vannak (BalSz. 16). — A BalSz. „Függelék”-e közli Balassi leveleinek szóalakmutatóját, amelyben 250 adat van az *és*, 138 a *s*-re. — A Balassifordítások szóalakmutatója 712 *és*, 65 *s* adatot ír. Ezeket összegezve az látható, hogy Balassi Bálint 705 *s* és 1117 *és* kötőszót használt. A versekben és a komédiában lévő 165 : 602 arány ismét vagy a versbeszéd grammatikája-ritmikája miatti, vagy az élőbeszédhez jobban igazodó líra és dráma okán alakult.

A Zrínyi-szótár egybevonva tárgyalja a két kötőszót; *és* szócikke 3840 adatról tud, ebből csupán 631 a *s*, továbbá említ Zrínyi nyelvhasználatában egyetlen *es* [sic!] változatot (ZrSz.).

A Bánk bán-szótár szerint Katona József drámájának szókészletében 170 *és*, 175 *'s* kötőszó van, ez figyelemreméltó kiegyenlítettség. A *s* az ötödik, az *és* a hatodik leggyakoribb szó (BbSz. 338), a drámában a húsz feletti előfordulású szavak az összes címszó (2882) 3,9%-a (BbSz. 342–3).

A Csokonai-szókinestár 1648 *és*, 688 *s* adatot tüntet fel, ami azért is figyelemreméltó, mert Csokonai színműveinek szövegszótáráról van szó, a szövegek ennek ellenére nem mutatják az élőbeszédre (esetleg) jellemző többségét a *s*-nek. Az *és* halmozott gyakorisága 9416, a *s*-é 19 471. A feldolgozott szóanyag száma 9812, 85 543 adatban (CsSzK. vii–viii).

A Petőfi-szótár *és* szócikke, amely 4631 adatra támaszkodik: mondatrészek kapcsolására 2371, mondatok kapcsolására 2255, mondatszószerű használatra (kérdésként) 5 kötőszó van kimutatva (2371 + 2255 + 5 = 4631), csakhogy a hibajegyzékben (IV, 774) ez áll: „*és* mellérendelt ksz 4664”. Ez az adat szerepel a

legtöbbször előforduló szavak jegyzékében is (IV, 785); az *és* a hatodik ebben a listában. — A PSz. a *s* kötőszót 'és'-nek értelmezi, 10 186 adattal, ezekből mondatrészek kapcsolására 2080, mondatok kapcsolására 8106, vagyis $2080 + 8106 = 10\,186$; mondatszóként 1 előfordulás említettik, ezt viszont nyilván nem számolták hozzá a szerkesztők. A *s* kötőszó Petőfi Sándor írásainak második leggyakoribb szava. (Az első a határozott névelő.) Mindezen adatok szerint a *s* Petőfi nyelvhasználatában mintegy kétszerese az *és*-nek, maga a *s* pedig csaknem négyszer olyan gyakran köt mondatrészeket, mint mondatokat.

Arany János „Toldi”-jában az *és*-ek száma 89, a *s*-eké 132 (I. ATSz.), feltűnő ez az arány is, oka ugyancsak vagy az élőbeszédhez való hasonlóság, vagy a verselés kötöttségei táján kereshető.

A Juhász Gyula-szótár egy szócikkbe vonta a két kötőszót: az *és* 3370, a *s* 1946 előfordulását közölve (I. JuSz.).

Az 1965 és 1977 közötti magyar széppróza anyagára épülő SzGySz. az *és*-re mint szuperlexémára 8955 abszolút előfordulást tüntet föl 8697,91 módosított gyakorisági értékkel (SzGySz. 362). A gyakorisági szótár 508 008 szövegszót dolgozott fel, ezeket 33 169 lexémára vezette vissza (SzGySz. xix). A *s* abszolút előfordulásának száma 3039, a módosított gyakorisági érték, vagyis az úzus 2886,26 (SzGySz. 377). Az *és*-re mint szuperlexémára vonatkozó diszperzió 97,13%, vagyis nagyon egyenletes a vizsgálatba vont százezres egységekben a csökkenő módosított gyakorisági lista szerint (SzGySz. 3); míg a *s*-re mint szuperlexémára vonatkozó eloszlás 94,97%. Ezek az adatok és a SzGySz.-ből most nem idézett, de a használati jellemzőket lényegében nem befolyásoló további, a két kötőszóra vonatkozó más számadatok a *s* használatát jelzik valamelyest ritkábbnak.

Az élőnyelv köréből az *és* és a *s* használatáról NEMES ZOLTÁN munkája ad némi felvilágosítást, NEMES még a 20. század első harmadában foglalkozott gyakorisági vizsgálatokkal: az országgyűlés gyorsíróinak munkáját segítő tanulmányában 40 977 szót listázott. „A leggyakoribb szók és szótövek abc-rendben” című táblázatának az *és* kötőszókra vonatkozó adatai a magyar parlament nyelvhasználatában: *és* 905, *s* 104 (1933: 23, 26).

Az írói szótárak, a gyakorisági szótárak és a nyelvtörténeti vonatkozások alapján nem látszik megoszlás az *és* és a *s* használatában. Az élőbeszéd viszonylagos gyorsasága az íráshoz képest — a különbség a kódexek korában sokkal nagyobb volt, mint az újabb korokban — kedvezhetett a *s* gyakoribb használatának, az írásbeliségben azonban a szövegmű (vagy rögzített beszédmű) lassúbb technikai kivitelezése miatt volt idő a kötőszó teljes alakját kiírni, amely kiírást viszont gyakorta gátolhatta az a már említett körülmény, hogy a latinból való fordítások alapszövegében sokszor két betű jelöli a kötőszót (*et*), így az írásképp látványa a két betűs *és* megjelenésének kedvezett. Esetenként a versritmikai viszonyok is hatottak, amelyeknek következménye lehet az egy szótagnyi *és* helyettesítése *s*-sel. KLEMM ANTAL a kapcsoló *és* kötőszó eredetibb, enklitikus használatával magyarázza azt a

tényt — amelyet a székely népnyelvből bizonyít —, hogy „a nép ma sem szereti az élőbeszédben az *és* kapcsoló kötőszót mondatrészek vagy mondatok összekapcsolására használni, a nép ritkábban él beszédjében (az írásban azonban gyakran) az *és* kötőszóval, ezt az egyes nyelvjárástanulmányokból is láthatni” (1928: 407). Ez évtizedekkel KLEMM megállapítása(i) után is tapasztalható: egy dunántúli falu adatközlőinek hangfelvételéből készült lejegyzésben nyolc különböző személy négy *és* és egy *s* kötőszót használ (SZABÓ 1983: 199–226), ugyanakkor, ugyanott, hasonló terjedelmű szövegben egyetlen adatközlő pedig 15 *és*-t (i. m. 226–8). Több palóc nyelvjárásban sem volt *és*, szerepkörében a *meg* volt található a legutóbbi időkig, amelyekben azután megjelent az *és*; az ehhez hasonló jelenségeket (pl. az igei állítmány elmaradását) hiányjelenségként tartja számon a nyelvjáráskutatás (vö. HEGEDŰS 2001: 366–7), jóllehet az állítmány hiánya ellipszis, a *meg* használata sem valaminő hiány jele, csupán más-más szóállományú és szóhasználatú beszélőközösségekről van szó. Ezzel — ti. az *és*, illetőleg a *meg* hiányával vagy meglétével — kapcsolatban az információelmélet alapfogalma az irányadó: információ valamely véletlen mennyiség, valószínűségi változó (X) mennyi ismeretet tartalmaz egy másik véletlen mennyiségre, valószínűségi változóra (Y) vonatkozóan, ha $I(X, Y) \geq 0$, és pontosan abban az esetben nulla, ha X és Y függetlenek.

KLEMM szerint „a jóhangzás kedvéért a *s* alakot lehet használni, de ezt amaz nem helyettesítheti, mert az *és* egynemű tagokat köt össze, a *s* pedig az előzményhez némi önállósággal csatlakozó új tagot: Érezte, hogy itt nem maradhat *s* egyidő mulva hazament *és* lefeküdt.” (1942: 412–3). Az itt KLEMM ANTAL által megadott helyen lévő példamondattal bizonyítja HORVÁTH JÁNOS (1911: 66) a kétféle kötőszó használatának különbségét.

2.2. A költői-írói nyelv a nyelvhasználatnak különleges és egyedi módja, aminthogy ilyen minden más nyelvhasználati rétegé is. Éppen ezeknek az egymástól való különbözőségében mutatkoznak meg saját, egyedi tulajdonságaik, amelyek voltaképpen a kommunikációs helyzetnek megfelelő nyelvi változatot eredményezik (vö. PÉTER 1978: 223, 1996, BÜKY 2006). A szövegben pedig bizonyos elemek előfordulási gyakoriságának, illetve előfordulási valószínűségének más, hasonló kontextusú szövegeknek (vagy az ún. normanyelvben a szokásos, tapasztalati alapú) gyakorisági értékeihez viszonyított arányaiban nagy különbségek lehetnek; a művészi célú szövegművekben ez nemritkán tapasztalható. Efféle gyakoriságra figyelhetett föl HORVÁTH JÁNOS, aki az észlelt jelenséget az irodalomról és nyelvről tanult és vallott nézeteivel szemlátomást nem tudta összeegyeztetni. Horváth János, tudvalévő, jó barátságban volt Pais Dezsővel, Márai Sándort 1942-ben akadémiai tagnak Pais ajánlja osztályelnökként (s nem az egyébként méltán nagy tekintélyű Horváth János), és Márai székfoglalója kapcsán az akadémián Pais Dezső szokatlan módon „kifogásait, fenntartásait is [elmondta], azt ugyanis, ami egyelőre nem teheti teljessé (a processzus ellenére sem) a »beavatást«, a kánonba befogadást” (FRIED 2007: 94). Egyébként Márai Sándor írói

munkásságának éppen az akadémikussá választása előtti évtizede mutatott a „Nyugat”-hoz való közeledést — a „Nyugat” 1941 augusztusában megszűnt —, így nemcsak a „Nyugat” jelezte (szakzsargonnal szólva:) új kánon, hanem más, itt nem részletezendő okok miatt is tapasztalható volt fenntartás Márai (NB. Groschmid) Sándorral (és több, a HORVÁTH JÁNOS-i bírálatban szereplő íróval) szemben. S mindez összecseng a magyarosság és magyartalanság említett, CZIGÁNY LÓRÁNT által taglalt politikai vonatkozásokkal. „Ezek a mieink — ti. a Nyugat írói — [pedig] ne vü k i s t ö b b n y i r e m a g y a r s mégis sok van köztük, kinek nyelvreformáló buzgalmát csak különös önhittség, vakság, vagy tudatlanság értetheti meg. E z e k n e k v a g y n e m m a g y a r a z a n y a - n y e l v ü k , v a g y a z o k é n e m v o l t m a g y a r , k i k r ö l r á - j u k r a g a d t ” — írja HORVÁTH (1911: 61), akinek az általam kiemelten szedett kitétele világosan mutatja, hogy nem pusztán esztétikai indítékai vannak. SIMONYI (NB. Steiner) ZSIGMONDot a *cz* egyszerűsítése miatt 1891-ben Gyulai Pál azzal vádolta, hogy nem jó hazafi, később, nem sokkal halála előtt is fejére olvasták, hogy nincs benne nemzeti érzés (vö. TOMPA 1975: passim).

2.3. A *s* kötőszó használatának a következőkben megmutatkozik egy olyan használatmódja, amilyenre elsőként a „Nyugat” íróinak, költőinek nyelvhasználatából van példa. Az efféle használat a grammatikai, stilisztikai, illetőleg retorikai hagyományhoz, a korabeli irodalmi ízléshez valóban nem idomul. HORVÁTH JÁNOS tanulmánya megjelenésének idején a „Borsszem Jankó” élclap rendszeresen gúnyolja Üsd Titán, azaz Füst Milán verseit és más művészt is, például Kodály Zoltánt (vö. SOMLYÓ 1969: 173). Füst Milán írásművészetének egésze ugyan számos tekintetben nem jellegzetes megnyilvánulása a „Nyugat” irodalmiságának, mégis eléggé nyugatos költő ahhoz, hogy egyik verse kapcsán a *s* kötőszó sajátos használata megmutatkozzék. Az „Egy hellenista arab költő búcsúverse” című költeménye (Füst ÖV. 91):

Ó én völgyem, hegyem,
S ó én szép, barna feleségem,
S ó lány légi kéz, mely végigsimítottad homlokomat,
S ti éjszaka örvényei s fekete tüzei szivemnek,
S félelmek anyja, te hármas Hekaté, –

Én elmegyek, én elmegyek, örökre búcsúzó,
S nincs gyermeki báj, amely kicsalna siromból
S a barna lánynak édes panasza, mely mosolyra készítené ajakam,
Mert néma lettem, mint a föld,
S néhány évszázad múlva felszánt a földművelő
S csontjaim porát a szél összekavarja.

E költői szövegmű hat egymást követő mondat egysége megszólítás, majd egy szövegmondat-egységnyi kijelentés következik — *Én elmegyek, én elmegyek, örökre búcsúzom* —, amelyhez a kijelentést magyarázó megállapításokat tartalmazó több szövegmondat egység sorjázik. A teljes költői szövegmű egyetlen megnyilatkozásnak tartható, amelynek nyelvi kivitelezése egyetlen — több megszólításból, illetőleg több (különbéféle szemantikai és szintaktikai viszonyban álló) szövegmondat egységből álló — szövegmondat (vö. BÜKY 2004: 8). A megszólítások sorozatának kapcsolatát és a szövegmondatban a megszólításokat követő alapszerkezet egységeit, illetőleg a már említett kijelentést követő egységek kapcsolatát rendre a *s* kötőszóval jelzi a szövegalkotó. A „*S a barna lánynak édes panasza, mely mosolyra készítené ajakam, / Mert néma lettem, mint a föld*” megnyilatkozás egység (amely több mondat egység) belső szerkezetének kapcsolóelemei (*amely, mely, mert*); a megnyilatkozás egészének tartalmi viszonyrendjében ezek nem számottevők. A tartalmi viszonyrend ugyanis azt közli, hogy a beszélő elmegy, és ez és ez fog (vagy nem fog) történni, illetőleg lenni (vagy nem lenni). A felépítés a következő (l. a képletbe foglalást is): a megszólítások halmaza (A) és az ezektől részben független kijelentés (B) egy alhalmazzal ($C_{1...4}$) tartozik egybe. Az A halmazban lévő kijelentések (mint megszólítások) ugyan nyelvilleg és grammatikálisan megjelenítve nincsenek benne a B halmazban ($A \setminus B$), mégis nekik szól a B mint kijelentés. Az alhalmaz kijelentéselemei kognitíve viszont összefüggnek az A halmaz elemeivel, s ezt az értelmi összefüggést mintegy állandó megerősítésként (zenei műszóval: „cantus firmus”-ként vagy „continuo”-ként) jelzi a S és a s kötőszavak írásképe vagy hangzásoképe, illetőleg grammatikai-pragmatikai szerepe. A versben nyilvánvaló a stílusalakítás illetően szándéka, amelyet csak akkor lehet keresettségnek nevezni, ha az efféle alakításmódot vagy előzményeit nem ismerjük, vagy nem akarjuk ismerni.

$$(*te) + *te + *te + ti + *te + te = A \{= (A_1 + A_2 + A_3 + A_4)\}$$

$$elmegyek = B \{(A \setminus B)\}$$

$$+ s (... nincs, amely...) = C_1$$

$$+ s (... nincs, mely ..., mert) = C_2$$

$$+ s = C_3$$

$$+ s = C_4$$

$$A \cup (A_1 + A_2 + A_3 + A_4)$$

$$B \cup \{(C_1 + C_2 + C_3 + C_4)\} = C$$

Hasonló megoldású szövegmondat-építés számos van még a Füst Milán-i lírában (vö. BÜKY 2004: passim), szemléltesse ezt egy, az előbbi búcsúvershez némileg hasonló témájú részlet a „Barátaimhoz” című költeményből (Nyugat 1928. I, 2):

Ne nevessetek rajtam. Csillag voltam, szerencsétlen siető!
 S ha nem voltam egyéb, mint a gyengéd, becézó pillantás, mely egyre csak bucsúzik
 tőletek,
 S azért simogat, hogy emlékül vigye tán, milyen az arcotok,
 S ha nem voltam egyéb, mint a mosoly, melyet elviseltetek...
 S a fájdalmas zokogás, amelyre megdobbant a szív és felhorkant:
 Hogy vajjon miféle fájdalom ez? — Isten-adta, Isten-küldte átok, mely így zokog?
 Akkor is, ó akkor is, bocsássatok meg! — Szív voltam, tört szív, annyi az egész!
 S feledjétek el, hogy éltem.

3. A klasszikus grammatika és a neoretorika (vagyis a 20. századi strukturalista alakzatelmélet) a morfológiai változások közé teszi a normától való történeti, nyelvjárási vagy szándékos eltéréseket (metaplazmus gyűjtőnéven). Éppen Füst Milán lírájából vesz példát VÍGH ÁRPÁD a jelenség bemutatásakor a *mely* és az *amely* használata kapcsán, majd ezt írja: „De metaplazmikus természetű a *s-és* kettős alak is, amelyekkel ráadásul Füst Milán igen sok sorát vagy mondatát kezd, s amelyeknek ritmikus használata hol alliterációt, hol anaforát, hol polyszindetont eredményez” (1981: 433). Ebben a sokszorosan összekötött (polyszindeton) szövegmondategység-sorozatban aligha csupán redundancia vagy „az és kötőszóval való visszaélés” az adjekciónak a jelen esete, inkább a szövegmű lehetséges világában megvalósuló búcsúzás olyatén nyelvi ábrázolása, amely a megszólításokat is, a búcsúzás okainak sorolását is mintegy egyidejűleg, mondhatni: kontrapunkttal mintázott megnyilatkozással fogalmazza meg, s a megfogalmazással — ha szükséges — célja(i) kiszolgálásra kényszeríti a grammatikát. Azok a meglátások, amelyeket HORVÁTH JÁNOS és mások tanulmányai, illetőleg az ÉrtSz. leírásai (közvetve) tartalmaznak, ha bizonyos helyzetekben meg is felelnek a kutatók leírásainak, korántsem bizonyosan törvényszerűek az általános és különösen nem a szépirodalmi nyelvhasználatban.

BÜKY LÁSZLÓ

Források

- ApMélt. = *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról 1521*. Bevezetés és jegyzetek: PUSZTAI ISTVÁN. Régi magyar kódexek 1. Budapest, 1985.
 ATSz. = PÁSZTOR EMIL, *Toldi-szótár. Arany János Toldijának szókészlete*. Budapest, 1986.
 BalSz. = JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS, *Balassi-szótár. Számítógépes nyelvtörténeti adattár 8*. Debrecen, 2000.
 BbSz. = BEKE JÓZSEF, *Bánk bán-szótár. Katona József Bánk bán c. drámájának szókészlete*. Kecskemét, 1991.

- CSSZK. = JAKAB LÁSZLÓ–BÖLCSKEI ANDRÁS, *Csokonai-szókincstár I. Csokonai színművei szókincsének szövegszótára és adattára*. Debrecen, 1993.
- Füst Milán, *Összes versei*. Budapest, 1969.
- JókK. = *Jókai-kódex. XIV–XV. század*. Közzéteszi: P. BALÁZS JÁNOS. Codices Hungarici VIII. Budapest, 1981.
- JuSz. = BENKŐ LÁSZLÓ, *Juhász Gyula költői nyelvének szótára*. Budapest, 1972.
- NEMES ZOLTÁN (1933): *A magyar parlamenti nyelv leggyakoribb szavai*. Szeged.
- PSz. = J. SOLTÉSZ KATALIN–SZABÓ DÉNES–WACHA IMRE, *Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete I–IV*. Budapest, 1973–1987.
- SzGySz. = *A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára (1965–1977)*. Szerk. FÜREDI MIHÁLY–KELEMEN JÓZSEF. Budapest, 1989.
- ZrSz. = BEKE JÓZSEF, *Zrínyi-szótár. Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete*. Budapest, 2004.

Irodalom

- P. BALÁZS JÁNOS (1971): Van-e különbség az „és” meg a „s” között? In: *Anyanyelvi órjárat*. Szerk. FERENCZY GÉZA. Budapest. 195–9.
- BÜKY LÁSZLÓ (2000): Az *úgymond* ige(alak) használatának múltjából és jelenéből: *Magyar Nyelvjárások* 38: 79–89.
- BÜKY LÁSZLÓ (2004): *Füst Milán metaforahasználatának szövegmondattanából (szótárszerű feldolgozásban)*. Szeged.
- CZIGÁNY LÓRÁNT (1974): Az úgynevezett „magyarosság”. Stílus kategória vagy politikai koncepció? In: *Jelentés és stilisztika*. Nyelvtudományi Értekezések 83. szám. Budapest. 109–13.
- DIJK, TEUN A. VAN (1977/1982): Pragmatikai kötőelemek. *Tanulmányok. Studije* 15. Újvidék. 83–90.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE (2008): Az *úgy mond*-tól az *úgymond*-ig: *Magyar Nyelvőr* 132: 37–51.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Főszerk. BÁRCZI GÉZA–ORSZÁGH LÁSZLÓ. Budapest, 1959–1962.
- FARKAS VILMOS (1962): A kapcsolatos mondatok. In: *MMNyR*. II, 410–8.
- FORGÁCS TAMÁS (1985): *A Debreceni Kódex legendáriumának összetett mondatai*. Szeged. Kézirat.
- FRIED ISTVÁN (2007): *Siker és félreértés között. Márai Sándor korszakok határán*. Szeged.
- HEGEDŰS ATTILA (2001): Nyelvjárási mondattani jelenségek. In: *Magyar dialektológia*. Szerk. KISS JENŐ. Budapest. 362–74.
- HORVÁTH JÁNOS (1911): A „Nyugat” magyartalanságairól: *Magyar Nyelv* 7: 61–74.
- HORVÁTH JÁNOS (1976/1980): *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Budapest.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1991): A kötőszók. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest. 476–500.

- JUHÁSZ DEZSŐ (1992): A kötőszók. *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/1. A kései ómagyar kor. Morfológia.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest. 772–814.
- KÁROLY SÁNDOR (1995): Kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikája. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest. 761–834.
- KLEMM ANTAL (1928): *Magyar történeti mondattan.* Budapest.
- KLEMM ANTAL (1942): *Magyar történeti mondattan II.* Budapest.
- MMNyR. = *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan I–II.* Szerk. TOMPA JÓZSEF. Budapest.
- NymKk. = *Nyelvművelő kézikönyv I–II.* Főszerk. GRÉTSY LÁSZLÓ–KOVALOVSKY MIKLÓS. Budapest, 1980–85.
- PAPP ZSUZSANNA (1995): A mellérendelő mondatok. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. Budapest. 719–57.
- PÉTER MIHÁLY (1978): Jegyzetek a funkcionális nyelvhasználatról: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok 12:* 221–31.
- PÉTER MIHÁLY (1996): Stílusok és stilisztikák: *Magyar Nyelvőr 120:* 375–9.
- SIMONYI ZSIGMOND (1881): *A magyar kötőszók. A mellérendelő kötőszók.* Budapest.
- SOMLYÓ GYÖRGY (1969): *Füst Milán. Emlékezés és tanulmány.* Budapest.
- SZABÓ JÓZSEF (1983): *A mondatszerkesztés nyelvészeti vizsgálata a nagykoványi nyelvjárásban.* Budapest.
- TOMPA JÓZSEF (1975): *Simonyi Zsigmond.* Budapest.
- TOMPA JÓZSEF (1980): és – s. In: *NymKk. I,* 568–70.
- VÍGH ÁRPÁD (1981): *Retorika és történelem.* Budapest.

